

DOI: 10.53474/ad.1127415

OSMANLI MODERNLEŞME FİKİRLERİNİN İNGİLTERE YANSIMALARINA DAİR İKİ METİN İNCELEMESİ

Ömer İPEK

İstanbul Üniversitesi

Felsefe Bölümü Doktora Öğrencisi

omeripek@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6783-3304>

ÖZ

Türk modernleşmesi, rüzgârını eğitim ve askeri alanlarda yapılan yeniliklerden alan bir hamle olarak ele alınmaktadır. 18. yüzyılın sonundan itibaren, Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve siyasi modelinin dünya sisteminin getirdiği yeni şartlara cevap vermemesi ve modern teknikler noktasındaki eksikliklerin askeri alanda ortaya çıkardığı yetersizlik, kamu, askeriye ve eğitim alanlarında külli bir dönüşüm çabası yaratmıştır. Fransız Devrimi'nin aydınlanmacı ruhunun yarattığı dönüşümün sonucu olarak ulus kavramının ortaya çıkmasının yanında İngiltere'de başlayan Sanayi Devrimi ve askeri alanda kendini gösteren Rus baskısı, her biri farklı alanlarda çağa ayak uydurma çabalarının tetikleyicisi olmuşlardır. Bu bağlamda, 1892 yılı gibi çok erken bir tarihte bir Türk yazar (İbrahim Hakkı Bey) tarafından İngilizce dilinde yayınlanmış olan bir metin ve İngiliz bir yazar (Hyde Clarke) tarafından bu metne yapılan tenkitler, Türkiye'nin modernleşme ve ilerleme çalışmalarını ispat ve izah çabasını göstermekle beraber, eğitim, idare, kültür, maliye ve hatta saltanat-hilafet gibi meselelere İngiliz yaklaşımını göstermesi bakımından da aydınlatıcıdır. Bu makalede, Osmanlı-Türk modernleşme çalışmalarına dair İngiliz basınında yayınlanan "Is Turkey Progressing?" başlıklı makale ve onun başlattığı tartışma eksenindeki iki metin üzerinden İngiltere'nin Türk modernleşmesine yaklaşımı ele alınması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Modernleşmesi, Reform, Osmanlı'da Eğitim, Tanzimat, Hilafet.

TWO TEXTS ON THE REFLECTIONS OF OTTOMAN MODERNIZATION IDEAS IN ENGLAND

ABSTRACT

Turkish modernization is seen as a development driven by innovations in the educational and military fields. The inability of the economic and political model of the Ottoman State to react to the new conditions imposed by the world system, as well as the shortcomings in the military field due to the inadequacy of modern techniques, led to the emergence of a new model of society from the end of the 18th century. In addition to the emergence of the concept of nation, as a result of the change brought about by the spirit of Enlightenment of the French Revolution, the industrial revolution that began in England and the Russian pressure, which manifested itself in the military plan, were the triggers for efforts to keep up with the times in different areas. In this context, a text published in English as early as 1892 by a Turkish writer (İbrahim Hakkı Bey) and the criticism of this text by an English writer (Hyde Clarke) are important to show Turkey's efforts to prove and explain its modernization and progress. These two texts are very informative as they show the British approach to topics such as education, administration, culture, finance and even the sultanate and caliphate. In this article, we will discuss the British approach to Turkish modernization through the article "Is Turkey Progressing?" published in the British press on Ottoman and Turkish modernization efforts and the debate it has sparked.

Keywords: Oriental Studies, Ottoman Reforms, Khalifat, Turkish Modernisation, Education in Ottoman Empire

GİRİŞ

Modernlik veya modernleşme, siyasi, ekonomik, toplumsal, sosyal ve kültürel açılardan değişim ve dönüşümle birlikte yeni tipte bir toplumun ortaya çıktığı karmaşık bir süreçtir (Swingewood, 1998, s. 9). Osmanlı-Türk modernleşmesi kapsamında III. Selim döneminden itibaren Tanzimat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemine kadar şahit olunan süreç, Osmanlı Devleti'nin nispeten gücünü kaybettiği bir dönemde bir yandan çözüm arayışı, diğer taraftan da Osmanlı'nın Batı karşısındaki konumunu stabilize etme ve oluşan yeni düzene karşı alınacak bir pozisyon alma çabası olarak görülebilir. Bu bakımdan bu sürecin yurtiçindeki farklı güçler ve Avrupa ülkelerinin etkisiyle 16. yüzyıldan itibaren başladığı ve 17. yüzyılın başlarında bile imparatorluğun birtakım sıkıntılar sebebiyle bu yola girdiği müşahede edilir (Karpat, 1972, s. 243).

On dokuzuncu yüzyıla yaklaşıldığında Batıyı etkisi altına alan Fransız İhtilali, özellikle modernleşme taraftarı zümre tarafından aydınlanma umdelerinin kaynağı olarak görülmüş ve düşünce planında o dönemde en etkin cereyanı olmuştur. Batı toplumunu derinden etkileyen ve Avrupa'daki devlet-millet sistemini ters yüz eden bu olay, aynı zamanda Osmanlı topraklarında yaşayan farklı etnik gruplar üzerinde de etkili olmuştur. Bu döneme kadar teknik ve askerî alanda Batıyla korunan denklik ilişkisi bozulmuş, on sekizinci yüzyıldan itibaren önce Batının askerî üstünlüğünün kabul edilmesi ve neticesinde batının üstünlüğünü sağlayan temel araçların iktibas edilmesi şeklinde bir düşünce ortaya çıkmıştır (Mardin, 2018, s. 10). Geleneksel kurumların diriltilmesinden çok, Batıya yönelmek, devlet fikrinin toplum ve kurumlar nezdinde itibarını yükselterek gücünü arttırmak gerekliliği ve bunun da teknolojik ve ekonomik açıdan daha iyi bir düzeye gelerek gerçekleştirilebileceği düşüncesi, bu dönemdeki reformların temelinde yatan en önemli fikir olarak öne çıkmaktadır. Bu bağlamda, askerî alanda başlayan hamlelerin başarısı için önce teknoloji bakımından zamanı yakalamak ve bunun için de ekonomi ve maliye meselesini halletmek gerekiyordu (Berkes, 2019, s. 77).

Yukarıdaki meseleler, sırayla farklı reformlarla çözülmeye çalışılırken, Osmanlı Devleti bir yandan devlet ile reaya arasındaki ilişkiyi de yeniden ele almak zorunda kalmıştır. II. Mahmud döneminde padişah eliyle gerçekleştirilen reformlar, Tanzimat döneminde sivil bürokratlar öncülüğünde gerçekleşmiş, bu durum II. Abdülhamid dönemine kadar devam etmiştir. Bu bakımdan 1839 yılında Türk siyasi ve hukuk tarihinin en önemli metinlerinden biri olan Tanzimat Fermanı ile hem Türk tarihinin ilk anayasal gelişmesi yaşanmış, diğer yandan da Osmanlı Devleti'nde bir ideal olarak "Osmanlılık" fikri ana eksen olarak kabul edilmiştir. Bu dönemden sonra toplumu statü, din, milliyetine göre bölen pre-modern siyasi anlayış yerine, Fransız İhtilali sonrasında Avrupa'da yaygınlaşmaya başlayan vatandaşlık ve hukuksal eşitlik esaslarına dayanan modern siyasi anlayışın devlet tarafından benimsendiği söylenebilir (Somel, 2004, s. 88,89). Erken modernleşme döneminde yaratılan sivil bürokrasi kurumu, aynı zamanda taşra teşkilatlanmasının temeli olarak düşünülmüş, kısaca modern-merkeziyetçi fakat çok uluslu bir devlet oluşturulmaya çalışılmıştır.

Yukarıda bahsedildiği üzere, bütün bu reformların hayatiyetinin temelde siyasi ve ekonomik güce bağlı olması ve bu reformların bazılarının Osmanlı'nın denge kuvveti telakki ettiği devletleri ikna çabası olarak yapılması bir diğer husus olarak öne çıkar. Özellikle 1850'li yıllardan sonra alınan dış borçların yönetimini düzenleyen Düyûn-u Umûmiyye'nin ihdası ile birlikte, kamu maliyesi yabancı üye devlet temsilcilerinin oluşturduğu bir meclisin kontrolüne girmiş ve bu idari teşekkül 1881 yılından sonra mali yönetim ve dolayısıyla siyaset açısından da belirleyici olmuştur (Küçük & Ertüzün, 1994).

Aşağıda detaylı şekilde inceleyeceğimiz yazı, izah edilen şartlar altında muhtemelen Osmanlı Devleti'nde çalışan bir kişi tarafından yazılmış ve İngiliz basınında yayımlanmıştır. Osmanlı devletinin eğitim, yatırım, fikir hayatı ve toplumsal alanda gösterdiği reform ve gelişme çabalarını yabancı kamuoyuna duyurma amacı taşıdığı anlaşılan bu yazının yayımlanmasından bir süre sonra aynı dergide Hyde Clarke ismiyle bir yorum metni yayımlanmıştır. İbrahim Hakkı Bey'in söylediği bazı şeylere ilgiyle yaklaşan Clarke'ın bazı konulara ise tipik İngiliz kolonyalizmini hatırlatan bir yaklaşım sergilediği görülmektedir.

İbrahim Hakkı Bey'in Yazısı

Londra'da neşredilen The Asiatic Quarterly Review dergisinin 1892 yılı Ocak-Nisan sayısında İbrahim Hakkı imzalı ve "Is Turkey Progressing?" (Türkiye ilerliyor mu?) başlıklı yazı, II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) gelişmeleri açısından önemli bilgiler barındırmakla beraber, Osmanlı'nın gelişmekte olduğunu ispat çabası hakkında fikir verebilecek bir metindir.

Yazının girişinde; Avrupa'nın, Türkiye'nin genel durumu hakkında yanlış fikirlerle dolu olduğu ve bu sebeple makalenin başlığındaki sorunun da olumsuz şekilde cevaplanacağını düşünen İbrahim Hakkı Bey, Türkiye hakkındaki bu yanlış fikirlerin İngiliz halkının sağduyusu ve hakikati arama hasleti ile çelişki arz ettiğini ifade etmektedir. Osmanlı'nın çok büyük bir güç kaybı yaşadığı iddiasına değinerek, bunun gerçek olmadığından hareketle ilk reform döneminden itibaren II. Abdülhamid dönemine kadar katedilen yolun izah edilmesinin bir mecburiyet haline geldiğini söylemektedir (Hakkı, 1892, s. 266).

Yerli ve yabancı basını çok yakından takip eden bir kişi olduğu bilinen II. Abdülhamid döneminde neşredilen bu metinde gündeme getirilen konular, birkaç başlık içermekle beraber öncelikle Osmanlı Devleti'ndeki eğitimle ilgili konulardan bahsetmektedir.

Öncelikle, 18. yüzyılın başına kadar kamu eğitim sisteminin yeterli olmadığı, hem organizasyon hem de eğitim sistematigi açısından birçok sorunlar yaşadığını zikreden İbrahim Hakkı Bey, o tarihe kadar İslam dininin ilkelerinin ve Kur'an okumanın öğretildiği "mahalle" (koğuş) okulları ve Arapça, Tefsir, Hadis, İslam Hukuku, Edebiyat, Fizik ve Felsefeden oluşan bir tür skolastik eğitimin verildiği "Medreseler" olmak üzere iki tür okul olduğundan hareketle, pozitif ve teknik bilimlere yönelik eğitim eksikliğinden bahsetmektedir. III. Selim ve II. Mahmud döneminde gerçekleştirilen askerî reformlar, askerî ve tıbbi bilimleri öğretmek için bazı kurumların ihdasını zorunlu kılmış ve böylece Askerî Tıbbiyyeyi de içeren yüksek askerî okul "Mekteb-i Harbiye" tesis edilmiştir. Ayrıca bu okula erken yaşta öğrenci hazırlamak için İstanbul ve yedi kolordunun bulunduğu bölgelerde "İdâdi" mektepleri açılmıştır. İbrahim Hakkı Bey, kurulan Deniz Harp Okulu'nda İngilizcenin öğretildiği bilgisini de İngiltere kamuoyunu ilgilendirebileceği düşüncesiyle ayrıca vurgulamaktadır.

Osmanlı modernleşme döneminde kurulan bu yüksekokullar içerisinde Batı düşüncesinin etkisinin hissedildiği ve en başarılı sayılabilecek olanı; hekimlik geleneğini kuran ve özgür düşüncenin yuvası olarak addedilen Tıbbiyedir. Fransızca eğitim yapan ve Osmanlı tebaası arasında hiçbir ayırım gözetmeden talebe kabul eden bu okul, bir zaman sonra Türkçe eğitim vermeye başlamış ve bir bilim dili olarak Türkçenin tıpta kullanılmasını sağlamıştır. Harbiye ise, ilk başlarda askerî talimler yaptırırken 19. Yüzyılın ikinci yarısından sonra modern bilimlere dair derslerin okutulduğu, mühendishaneden öğrencilerin ve hocaların eğitime alındığı ve hatta yurtdışına gönderildiği bir eğitim kurumuna dönüşmüştür (Berkes, 2019, s. 230-235). Ayrıca Mekteb-i Harbiye'nin kurulmasını çağdaşlaşmanın en önemli olaylarından biri olarak kabul eden Berkes'e göre, Harbiye'nin kurulmasından sonra meydana gelen olayların, bu kurumun eğitiminin sağladığı düşünce ve askerî eğilimler ile; bu okul mezun ve mensuplarının siyasal gücü elinde bulunduranlara karşı tutumu göz önüne alınmadan sağlıklı değerlendirilemeyeceği yönündedir (Berkes, 2019, s. 194).

Bunların ardından Sultan Abdülmecid döneminde İmparatorluk topraklarının büyük bir kesiminde düzenli bir eğitim sistemi kurmak için Rüşdiye okullarının kurulduğundan bahseden İbrahim Hakkı Bey, II. Abdülhamid döneminde bu okulların sayısının arttırıldığını ve yazının yayımlandığı tarihte 9000 kadar öğrencinin bu kurumlarda eğitim gördüğünü ifade etmektedir. Ayrıca II. Abdülhamid döneminde Fransız Liseleri örnek alınarak kurulan Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'nden de bahseden yazar, bu okulda 800'den fazla öğrenciye Fransızca olarak modern bir eğitim verildiğini belirtir.

Yazıda eğitimle ilgili olarak Mülkiyye Mektebi de önemli bir yer tutar ve Sultan Abdülhamid'in Osmanlı-Rus savaşının zorlu zamanlarında kamu hizmetine yönelik eleman yetiştirmek için bu

¹ Osmanlılık düşüncesinin açık belirtilerini Tanzimat Fermanı'nın da öncesinde, II. Mahmud döneminde buluruz. II. Mahmut'un 1826'da ifade ettiği, "Ben tebaanın Müslüman'ını camide, Hristiyan'ını kilisede, Musevi'sini havrada fark ederim, aralarında başka bir fark yoktur" şeklindeki sözleri Osmanlılık kavramının temelini oluşturur (Çilliler, 2015).

okulları kurduğundan bahsedilir. Burada değinilen önemli bir husus, yazarın bu okulların, Almanya'yı Napolyon baskısından kurtaran Prusya Monarşisinde uygulanan eğitim politikasıyla aynı ruhta tasarlandığı düşüncesidir.

Bütün bu eğitim yatırımlarının hangi kaynaklarla yapıldığı sorusu akla geldiğinde, ciddi bir çalışma sonucunda artık hizmet amacı ortadan kalkan bazı vakıfların tespit edilerek, bu vakıfların gelirlerinin bu yatırımlara hasredildiği belirtilmektedir.²

Bu kısma kadar olan bölümde Osmanlı modernleşmesinin eğitim kanadını inceleyen İbrahim Hakkı Bey, yazının ilerleyen kısmında toplumun sosyal ve etnik sınıflarının Tanzimat dönemi sonrasında hangi kanuni ve idari düzenlemelerle fırsat ve hak eşitliğine kavuştuğunu irdelemektedir. Bu meseleye tarihsel bir olayı işaret ederek değinen yazar, Avrupa'da "auto-da-fe"nin dinin koruyucu bir görünümü olarak Aziz Bartholomew katliamı gibi olaylar yaşanırken, padişahın atalarının farklı dinlerin serbestçe yaşanmasını ferman ve iradelerle teminat altına aldığından bahseder. Bu konuyla ilgili teminatı, metinde geçmemesine rağmen 1864 tarihli *Vilayet Kanunu*'nda Liva İdare Meclislerine ilişkin düzenlemelere atıfla açıkladığı anlaşılan İbrahim Hakkı Bey, azınlıkların Osmanlı Devleti'nde livâ ve kazâların yönetiminde nasıl temsil edildiğini izah etmektedir.

Kısaca özetlemek gerekirse; 1864 *Vilayet Nizamnamesi* ile ihdas edilen livâ idare meclislerine üye seçimi meclislerin doğal üyeleri dışında kalan iki Müslüman iki gayrimüslim üye için yapıyordu. Livâ idare meclisi üyeliğine aday olmak için yıllık en az 150 kuruş vergi vermek ve bölgenin muteber kişisi olmak şartı aranıyordu. Ayrıca 30 yaşının üzerinde ve mümkün merteye okur-yazar olmak adaylık için diğer gerekenlerdi. Osmanlı uyruğu olanların aday olabildiği bu seçimlerde karmaşık ve uzun bir seçim sisteminde, her şeyden önce her livâda mutasarrıf, livâ hâkimi, muhasebeci, tahrirat müdürü ve gayrimüslimlerin ruhani reislerinden oluşan "Meclis-i Tefrik" adı verilen bir seçici kurul oluşturuluyordu. Her livâ meclisi için seçilecek iki Müslüman ve iki gayrimüslim olmak üzere toplam dört üye için adaylar belirleniyordu. Buna göre her livâ merkezi dâhil, livâyâ bağlı kazalardan seçilecek üyenin 3 katı yani 12 kişi (altı Müslüman, altı gayrimüslim) Meclis-i Tefrik tarafından aday olarak belirleniyordu (Torun, 2016, s. 164).

Bu bağlamda İbrahim Hakkı Bey, liberal ve katılımcı bir yönetim tarzı olarak nitelendirdiği bu sistemi, Avrupa'da pek bilinmeyen ama en mükemmel yönetim sistemlerine rakip olabilecek yeni bir anlayış olarak nitelendirmektedir. Girit ve Samos Adaları haricinde nüfus çoğunluğunun Müslümanlara ait olduğunu, fakat bu bölgelerde de azınlıkların, yukarıda izah edilen sistemle yönetime katılmalarının sağlandığını belirterek bir bakıma demokratik bir anlayışın Osmanlı Hükümetince bu şekilde sigortalandığını söylüyordu.

Bu ifadelerde, Osmanlı Devleti'nde artık büyüyen bir problem haline gelmiş azınlıklar meselesinin çözümüne yönelik hamlelerin, İngiltere özelinde Avrupa kamuoyunda bilinirliğini sağlamak düşüncesi fark edilebilir. Etnik çeşitliliğin ve modern ticari hayatın ortaya çıkardığı konular, devlet-vatandaş ilişkisinin ötesinde aynı zamanda eşitlik temelinde hukuki birtakım reformları da beraberinde getirmiştir. İlgili yazının devamında Osmanlı topraklarındaki hukuk sisteminden, şehirlerdeki asayiş durumundan ve yatırım çeşitliliğinden bahsedilir:

"İmparatorluğun Müslüman olmayan tebaasıyla mükemmel bir eşitlik kurmak ve modern gerekliliklerle bağlantılı olarak mevcut yasaları işler hale getirmek için Adliye Nezaretinin yeniden teşkili gerekli görüldü. İlk olarak, Hükümet ceza yasasıyla başladı, Fransız Ceza Kanunu'ndan türetilen bir yasayı kabul etti ve Şer'i mahkemelerden tamamen bağımsız olarak her yerde ıslah ve ceza Mahkemeleri oluşturdu. Fransız "a Code de Commerce" ve "Code de Commerce Maritime"dan iktibas edilerek geliştirilen yeni Ticari Yasalar kabul edildi ve ticari mahkemeler kuruldu. İmparatorluğun en seçkin hukukçularından oluşan özel bir komisyon tarafından "Mecelle" nin yayınlanmasıyla, medeni hukuk meseleleri de yeni kurulan sivil mahkemelerin bağlandı ve Şer'i mahkemeler, Türkiye'de dinî muhakeme

² Vakıflarda, amaç unsuru vakıfların kurucu unsurlarından birisidir ve amaç unsuru olanaksızlaştığında vakıf gelirleri yakın bir amaca hasredilebilmektedir. Bu durum, medeni kanununun iktibas edildiği İsviçre Medeni Kanunu'nun 88. maddesinde de düzenlenmiştir.

altında kalan evlilik, boşanma, miras, vasiyetler vb. konularla sınırlı hale geldi. İlk Derece Mahkemeleri, Temyiz ve Yargıtay olarak ayrılan yeni ceza, ticari ve sivil mahkemeler kurularak yargı yetkisi yeni oluşturulan Adalet Bakanlığı'na devredilmiş ve hakimlik, Osmanlı egemenliklerinin tüm vatandaşları için açık bir meslek haline gelmiştir."

Görüldüğü üzere reform döneminde Osmanlı adalet sisteminde sivil bir hukukun ortaya çıkması bakımından Mecelle'den bahsedilmekle beraber, Mecelle'nin esasında geleneksel İslam Hukuku ile Roma Hukuku'nun temel kaidelerinin bir imtizacı olarak tasarlandığı hususu göz ardı edilmemelidir.³ Adalet ve hukuk sistemi ile beraber, İçişleri ve Polis Teşkilatı da reforma tabi tutularak bu dönemde vazife ve salahiyet konusundaki karışıklık ortadan kaldırılmış, Jandarma teşkilatı orduya bağlı hale getirilmiştir.⁴ Bu konuyla ilgili olarak İbrahim Hakkı Bey yazısında, Osmanlı topraklarında bir güvensizlik ortamı algısının yaratıldığını fakat, dünyanın en büyük şehirlerinden birisi olan İstanbul'da işlenen suç sayısının Avrupa'ya kıyasla çok az olduğunu anlatmaktadır.

Bütün bu yapılan reformların finansal kaynağıyla ilgili olarak İbrahim Hakkı Bey, II. Abdülhamid tahta geçtiğinde Osmanlı Devleti'nin iflas etmiş bir devlet olduğunu ve padişahın gelir kaynaklarını değiştirdiğini fakat Osmanlı-Rus Savaşının muazzam tazminatının bu finansal değişimleri baltaladığını belirtmektedir.

Bunlara rağmen Osmanlı borçları, belli başlıklar altında sınıflandırılmış, Avrupalılar ve Osmanlı tahvil sahiplerinin katılımıyla bir yönetim oluşturularak bu borçlar, ödenmeye başlanmıştır. Hatta ilgili yazıda,

"Türk tahvillerinin Avrupa'nın en güvenli tahvilleri arasında yer almaktadır. Devletin eskiden yüzde 12 fazile aldığı borçları artık yüzde 5'lik bir faiz oranıyla alabildiği, yüz on milyon poundluk bir yekune tekabül eden Osmanlı'nın borçlarının mevcut ipotek sistemi ile kısa sürede tamamıyla ödeneceği..."

söylenmektedir. Ekonomi alanındaki bu ilerlemenin, Osmanlı'da hüküm sürmeye başlayan genel refahın ve kitle iletişim araçlarının artırılmasının bir neticesi olduğu düşüncesi hakimdir.

Önemle belirtmek gerekir ki, yazıda Akka-Şam-Havran-Haifa bölgeleri demiryolu imtiyazının ve bunun dışında İstanbul'un su işleri, rıhtımları ve Orta Doğu'da Beyrut ve Şam gibi birçok bölgenin tramvay, sulama, aydınlatma, drenaj çalışmaları ve fabrika kurulması vs. gibi birçok imtiyazın İngilizlere verilmesi hususunun özellikle irdelenmesinin, İngiltere sermayesi ile geliştirilen sıkı ekonomik ilişkileri öne çıkarmayı amaçladığını, diğer taraftan da bu birlikteliğin hayatiyetini sağlamak adına bölgede stratejik bir ortak olarak hareket edilmesi gerektiği düşüncesi satır arasında okunabilir. Bunlarla beraber, metnin sonunda II. Abdülhamid'in zarar gören savaş kaynaklarını yeniden tesis ettiği, orduyu da dönemin en iyisi olarak nitelendirilen Prusya sistemini örnek alarak yeniden kurguladığı hatırlanmaktadır.

İbrahim Hakkı Bey, Quarterly Asiatic Review'deki bu yazısına, Türkiye'nin bir –geçiş-gelişme döneminde olduğu ve Sultan Abdülhamid'in de her zaman barış yanlısı olduğu ve barışa yönelik çabalarının bütün Avrupa ulusları için önemli olduğunu söyleyerek devam eder ve yazısını şöyle bitirir.

"Türkiye'nin gücünün, Avrupanın ekonomisi düşünüldüğünde hiç de azımsanmayacak bir hacimde olduğu ve büyük ve ilerici bir güç olma iddiasının artık ciddi kabul gören bir konu olduğunu söylemeliyiz"

İncelediğimiz bu yazı, Osmanlı Devleti'nde II. Abdülhamid döneminde gerçekleştirilen idari, hukuki ve ekonomik yeniliklerden bahsederek yabancı kamuoyunu bilgilendirmenin ötesinde başka

³ Detaylı bir okuma için bkz. (İlhan, 2003)

⁴ Türkiye Cumhuriyeti'nde Başkanlık sistemine geçişten sonra Jandarma kuvvetlerinin silahlı kuvvetler bünyesinden ayrılarak tekrar İçişleri Bakanlığına bağlı bir teşkilat haline getirilmesi, Başkanlık sisteminde kolluk kuvvetleri ve ordu-yönetim ilişkisi açısından dikkate değer bir değişikliklerdir.

anamlar da taşımaktadır. İngiltere sermayesinin reforma taalluk eden yatırımlarla Osmanlı topraklarına taşınması, bir diğer taraftan politik kutuplaşmada Osmanlı'nın da askerî bir güç olarak yaptığı reformları öne çıkararak, bölgede Osmanlı'nın hesaba katılmadan herhangi bir pozisyon geliştirilemeyeceği düşünülerek süregelen ortaklıkların devam etmesinin akılcı olacağı telkin edildiği anlaşılabilir.

Osmanlı Devleti'nin o dönemdeki gelişmelerini tanıtmak amacıyla Saray tarafından yazdırıldığını düşündüren bu metnin yayınlanmasının akabinde aynı derginin bir sonraki sayısında bu yazılan hususlara cevaben Hyde Clarke isimli yazarın bir makalesi yayınlanmıştır.

Hyde Clarke'ın İbrahim Hakkı Bey'in Yazısı Üzerine Kaleme Aldığı Makale

Hyde Clarke'ın Asiatic Quarterly Review'in Temmuz sayısında yayınlanan cevabî metninin Osmanlı Tercüme Kalemi'nden *Bogós* isimli biri tarafından yapılan 25 sahifelik el yazması tercümesi, Devlet Arşivleri'nde Yıldız Perakende evrakında Y.PRK.TKM 26/4 künyesiyle kataloglanmıştır (Clarke, 1308). Makalenin yazarı hakkında bilgi vermek gerekirse; Levanten tarihiyle ilgilenenlerin malumudur ki, Hyde Clarke, en çok 1860'da Levant Herald'da yayınlanan, İzmir'deki İngiliz kolonisi hakkında bir makalenin yazarı olarak bilinir. Türkiye'ye işbu makalenin kaleme alınmasından sadece birkaç ay önce geldiği anlaşılacakla beraber makalesinde, koloninin yakın tarihine zaten oldukça aşina olduğunu ve babasının ilk konsolos Isaac Morier'i (1750-1817) tanıdığından bahsetmektedir. Babası İzmir ile İngiltere arasında uluslararası ticaret yapan Clarke, zamanla babasının işleri devralmıştır. İngiltere'nin hammaddeye yönelik ilgisi o tarihlerde Amerika Birleşik Devletleri'nden sağlanan tedarik zinciri sıkıntıda olduğu için doğuya yönelmişti. Olası bir alternatif kaynak bölgesi, demiryolunun genişletilmesi için çalışmalar yapılan Türkiye idi. Hyde Clarke, aynı zamanda pamuk yetiştiriciliğini teşvik etmekle de ilgilenen İzmir-Aydın Demiryolu Şirketi'nin bir acentesi olarak çalışıyordu ve 1860'a kadar şirket adına İstanbul'da bulunuyordu. 1862'de Osmanlı makamları Imperial Cotton Komisyonu'nu kurdu ve Hyde Clarke operasyonlardan sorumlu başkan yardımcısı olarak atandı. Komisyon her Salı İzmir'deki İngiliz Kulübü'nde bir araya geliyordu ve Hyde Clarke buradaki İngiliz cemiyetinde İngiliz kültürünü yaymayı kendine görev addetmiş olarak görünüyordu. Smyrna Edebiyat ve Bilim Kurumu'nun Başkanı olan ve 1862'nin sonunda "Anadolu Akademisi"ni kuran Clarke ayrıca masonlar arasında da aktifti. Türkiye Vilayet Büyük Locası Büyük Üstad Vekili oldu, İskenderiye'de kendi adıyla anılan bir locanın kurucu üyesiydi ve İstanbul'daki diğer localara da üyeydi ve 1860'ların sonunda tekrar İngiltere'ye dönmüştü (Wilson, 2022).

Türkiye ile uzun zamana dayanan bir ilişkiye ve tecrübeye sahip bir İngiliz işadammının İbrahim Hakkı Bey'e yazdığı tenkit metni, hem Osmanlı siyasilerinin iddialarının İngilizler tarafından nasıl karşılandığı hem de onların Osmanlı Devleti'nin bulunduğu coğrafya ve stratejik hakimiyet alanı bakımından nasıl bir eğilim içinde olduklarını göstermesi bakımından önemlidir.

Hyde Clarke'ın metninin tercümesi şu şekilde başlamaktadır,

"Bu bendin Devlet-i Aliyye ile İngiltere münasebetinde bir devr-i cedide alamet olacağını ümit edelim. Zira bir Osmanlı tarafından İngiliz lisanı tekellüm eden yüz milyon kadar ahaliye Osmanlıların politikası ile terakkiyatı İngiliz lisanında birinci defa olarak beyan olunmuştur.

İngiliz lisanını tekellüm eden zikrolunan milyonlarca ahali dünyanın her tarafında medeniyet ve hürriyetin tervici için en büyük kuvveti teşkil ettikleri cihetle Rusya'ya dahi kaviyyen mukabele etmektedirler."

Yukarıda İbrahim Hakkı Bey'in makalesiyle ilgili olarak; Osmanlı'daki gelişmelerin bir Osmanlı tarafından İngiliz dilinde ilk defa beyan edildiği ifade edilmektedir. Hyde Clarke'ın bu iddiasını teyit etmek zor olsa da, gerçekten 1892 yılı böyle bir girişim için erken sayılabilir. Yazının devamında, İngiliz dilinin yaygınlığının ve bu dili konuşan nüfusun, medeniyet ve hürriyetin öne çıkması için Rusya ile en katı şekilde mücadele eden ahali olduğundan bahsedilmektedir. Osmanlı-Rus savaşlarının yaraları hala sarılıyor ve Ruslar halen yakın bir tehlike olarak bulunuyorken, Hyde

Clarke'ın Osmanlı kamuoyuna Rus tehdidini hatırlatması, İngiltere'nin bu çekişmede alternatifsiz bir müttefik olduğunu göstermek amacı taşıyabilir.

İbrahim Hakkı Bey'in, yazısında İngiltere kamuoyunda Osmanlı ile ilgili bilinen yanlışlardan bahsetmiş olduğunu izah etmiştik. Hyde Clarke ise bu yanlış algıyı, Osmanlı Devleti'nin şimdiye kadar İngiltere ile yazınsal bir münasebete girmek yerine kendilerine en çok teveccüh gösteren kavimlerle ilgilenmelerine bağlamaktadır:

"Bu tesir-i nüfuza nisbetle Rusya ve Almaya ve İspanya ve İtalya ve Fransa ve sair akvam-ı sağirenin nüfuzları mahduttur. Şimdiye kadar Osmanlılar kendilerine teveccüh göstermeye en çok müstaid bulunanlar ile münasebet-i edebiyede bulunmamış olduklarından İngiltere'de Hakkı Bey'in teessüf ettiği efsar-ı umumiyenin Devlet-i Aliyye'nin menafi-i siyasiye ve ziaiesine muzır olan hali bu sebeple zuhura gelmiştir. Memalik-i Osmaniye vâsi ise de İngiliz ve Amerika memaliki küre-i arzın daha büyük bir kısmı ve nev-i beşerin sülüsü üzerine tevsi etmiş olduğundan ahalimiz birçok şeylerde kısmen kendilerine taalluku olan mesalih-i Osmaniye'ye nispetle daha çok alakadardır. Osmanlı dostlarımız bu babda Paris gazeteleri gibi ücret-i neşriyeye irtikab etmeyip serbest olan İngiliz matbuatına müracaat edebiliyorlar."

İngiliz dilini konuşan İngiltere ve Amerika'nın, Osmanlı topraklarından daha geniş bir alana yayıldığını ve toplam dünya nüfusunun üçte birine etki ettiğinden bahseden Clarke, bu topraklarda yaşayan bir kısım nüfusun Osmanlı'nın menfaatıyla ilgili gündemle yakından ilgilendiğini belirtmektedir. Aşağıda bahsedilen kısımda, Osmanlı'ya dair bilgisizliğin boyutları ve sebepleri anlatılırken, bazı gazete yazarlarının Osmanlı aleyhinde yayın yaptıklarından bu tarz neşriyatın Osmanlı düşmanlarının yararına dokunduğunu, bunun sebebinin ise, İngiltere basınına konuyla ilgili layık vechiyle bir malumatın verilmemesi olarak gösterilir. Fakat, bilgileri olmayan bir ülke için, edebiyatları olup olmadığı, okuma-yazma biliniş bilinmediği ve kitapları olup olmadığı gibi sorular tipik üsttenci Anglo-centric bakış açısının bir yansımasıdır.

"Hakkı Bey'in beyân-ı vechle matbuatımızda ağreb-i karaibden olan fikirler dahi görülmektedir. Fakat İngiltere ve Amerika matbuatının hakikat-i hali ketmetmek arzusunda bulunanlar yerinde olduğunu zannetmek doğru değildir. Mamefih taraftarlık saikasıyla çok defa bazı gazete muhabirleri Osmanlılar aleyhinde olduklarından bunların neşriyat-ı kazibelerinden Rum ve Ermeni ve Rusyalılar ve Osmanlılar'ın sair düşmanları istifade etmektedirler. Osmanlı muharrirleri İngiltere'deki muhiblerine malum olmayan mevad üzerine izahat vermediklerinden İngiltere'de Devlet-i Aliyye hakkında vukufsuzluk vardır. Osmanlıların edebiyatı olup olmadığı ve okuyup yazmak bilip bilmedikleri ve kitapları bulunup bulunmadığı yalnız Osmanlılar üzerine İngilizce makaleler neşreden Urquhart, Vambéry ile diğer birkaç muharririn bendlerini görenlere malumdur. Dostlarım olan bazı Osmanlı muharrirlerini edebiyat-ı Osmaniye'nin hal-i hazırına dair edebi bir gazeteye bir bend yazmağa teşvik etmek için yirmi beş seneden beri çalıştığım halde muvaffak olamamışumdur. Athenæum nam İngilizce edebi gazete her sene Lehistan ve İsveç ve Yunanistan edebiyatına dair bendler neşr ettiği halde memalik-i Osmaniye'ye dair bir şey neşr etmez."

İngiltere'deki Asya cemiyetinin gazetesinde dahi Athenæum'dan bazı fıkralar nakli ile beraber memalik-i Osmaniye'den nadiren bahis olunur. Osmanlı rical-i siyasiyesini memalik-i Osmaniye'de Fransa ve sair Avrupa memalikinden ziyade Yahudiler ile Hristiyanların imtiyaz ve hürriyete mazhar olduklarına ve Hakkı Bey'in bendinde mevzubahis olan malumat itasına ikna etmeğe çalıştığım halde muvaffak olamamışumdur. Memalik-i Osmaniye'de Hristiyanların düçar-ı tasaddi olduklarına dair İngiltere'de Osmanlı muhipleri ile düşmanlarına su-i tesir eden neşriyat-ı kazibeye bu vecihle bir reddiye-i kaviyye veriliyor. Mezhep ve millet usulü üzerine teşkil olunan müessesat-ı mezkure ecanib nazarında anlaşılamayacak derecededir. Hakkı Bey tarafından bu hususta bir tafsil-

i izahat neşr olunur ise müessesat-ı siyasiye tarihine şayan-ı dikkat olan bir fasıl dahi ilave edilmiş olur."

Osmanlı topraklarında Yahudi ve Hristiyanların, Avrupa memleketlerine göre çok daha ileri bir seviyede imtiyaz ve hürriyete sahip oldukları, Tanzimat sonrasında en çok tartışılan konulardan birisidir. İbrahim Hakkı Bey'in yazısında bahsi geçen, yeni Vilayet sistemi ile azınlıkların yönetime katılımı konusu üstünkörü bir şekilde anlatılmış olduğundan, Clarke bu konuyla ilgili daha geniş tafsilatlı bir izahat beklediğini belirtmiştir.

Clarke'ın yazısındaki en önemli hususlardan birisi, Osmanlı ve İngiliz eğitim sistemleri ile ilgili yazdıklarıdır:

"Hakkı Bey sinin-i ahirede memalik-i Osmaniye'de husule gelen terakki-i maariften bahse mübaşeret etmiştir. Hakkı Bey ile Avrupa'da bazı zevatın beyan ettikleri gibi memalik-i Osmaniye ahalisinin işe vukufunda noksanları ca-yı ıstibahtır. Mektep muallimliğinin meziyeti ve Çin ve Memalik-i Osmaniye ve İngiltere'de muallimliğin ahali üzerine netayici ile semeresi şayan-ı dikkat bir madde-i mühimmedir. Bazı muharrirlerden avamın aldığı malumatı biliyoruz. Fakat mevad-ı mevcude her zaman nazariyatı teyit edemez. Mekatib-i garbiyenin tedrisatı şark tedrisatına faik olduğu zannolunduğundan Hakkı Bey Osmanlıların garp modellerini kabul ettiklerini beyana çalışıyor. Kendisi dahi sairleri gibi eski Osmanlı usul-i tedrisini muahezeye meyyaldir. Halbuki bugünkü günde bulunan Osmanlılar o eski usul tedris ile yetişmişlerdir. Nitekim İngilizlerin eski usul tedrisi eski İngilizleri yetiştirmiştir. Halbuki esas mukayese maarif müfettişinin derslere dair olan mikyası olamaz. Osmanlıların yahut İngilizlerin kanuna muti ve gayur olmaları ve Osmanlıların alelhusus feda-yı can ile memleketlerinin şan ve şerefini vikaye eden asker oldukları nazar-ı dikkate alınmalıdır.

Hakkı Bey eski Osmanlı mekteplerinin ve medreselerinin ehemmiyetini azam veyahut pek ilerlemiş olan maarifi ve tedrisat-ı fenniyeyle iltizam etmiyor. Galiba İngilizlerin kendi memleketinde cari olan usulden başka bir usul ile perverde olduklarını zanneyliyor. Fakat asr-ı hazırın ekser kısmında İngiltere'de zengin ve vasat halde olan kimseler yalnız İngilizce sarf-ı tedris olunan mekteplerden yetişmişlerdir. O mekteplerde ise İngiliz lisanının edebiyatı ve fenn-i hesap ve fünün-ı saire muallimler tarafından tedris olunmaz ve çocuklar da bunları tederrüs etmezler idi. Esnaf evladı lisanlarını dürüst yazamazlar ve dürüst heceleyemezler idi. Türklerin Türkçe okumayıp Arabi okudukları gibi İngilizler dahi Latin ve Yunan kadim lisanlarını ve hatta Yunan hurufatı Latince okurlar idi. Öyle Hakkı Bey'in zannettiği gibi İngiliz tarihi ve İngiliz harfi ve Almanca ve Fransızca ve coğrafya ve fünün-ı saire tedris olunmaz idi."

Buradan anlaşılan, esasında Clarke'ın Osmanlı'da o zamanlar cari olan eğitim sistemi hakkında bilgi sahibi olduğu olduğu ve bunun önceleri İngiltere'de uygulanan eğitimle büyük bir benzerlik gösterdiği. Aslında eğitimle ilgili öne sürülen eksiklik ve reformların formal değişimlerle değil, eğitim özünde; felsefesinde yaratılacak bir yaklaşım değişikliğiyle halledileceğinden bahseden Clarke:

"Adi mekteplerden burada bahse lüzum göremeyiz. Maddeten zamanımızda yetişmiş olan İngilizler Çin'de ve memalik-i Osmaniye'de olduğu gibi yetişmişlerdir. İngiltere'de ecnebi lisanı olan Latince Çin'de kütüb-i tedrisiyenin ve memalik-i İslamiye'de Arabi'nin yerini tutmuştur. Mamañih ne Çin ve ne de Osmanlı rical-i siyasiyesi zekadan bî behre bulunmamışlardır. Âli, Fuad, Ahmet Vefik, Münif karşılarında nasıl adam olursa olsun mukabeleye muktedir bulunmuşlardır. Bunlar hakikat erbab-ı iktidardandır. Çin ve Osmanlı ricali ile görüşenler maarifte iktidarlarını bilirler. Osmanlı memurları İngilizce ve Latince bilmedikleri halde Türkçe ve Arabi ve Farsi bilirler ve garbiyyunun malumatına muadil olan malumata da maliktirler." demektedir.

Kaldı ki yazar, İngiltere'de dahi eski tip yaklaşımın savunucularının halen var olduğunu da belirterek halihazırdaki durumun, Türkiye'den çok farklı olmadığını söylemektedir.

"Bu terbiye ve talim için Latince gibi nakıs bir vasıtanın hala İngiltere'de hayli taraftarları bulunup bunun yerine fenni bir vasıta-i talim ve terbiye ittihaz olunmasını teklif edenler aleyhindedirler. Bir çocuk yahut bir adamın fikren iktidarı ve muallimin vazifesi nereye kadar gideceğini düşünmez.

Maarif-i insaniyenin kaffesine malik olmayı arzu ediyoruz. Etfalin zihinleri ise tedris olunan şeyleri muhafaza edemez.

Muallimler adet ve iktidarca derece-i kafiyede değildirler. Bunlar Latince ve Arabi gibi bir vasıta-i talimi kabul edip çocukları tedris etmektedirler. Çocukların sebat ve maharete alışmaları lazımedendir. İşte ecdadımız Kraliçe Elisabeth zamanında böyle talim olunurlar ve şimdiki İngilizlerin madununda değiller idi.

Hayalat ve mübalağa ber taraf olunur ise İskoçya ve memalik-i müctemiada iddia olunan usul ile etfal-i zükur ve inasın terbiyesinde görülen netayic pek de iddia olunan derecede olmadığı cihetle taraftarlarının iddiası tasdik olunmamıştır."

Eğitimde sebat ve yeteneğe yönelik yapılan vurgu, çok ilginç şekilde Yahudi halkının kendi mekteplerinde Talmut-Torah diye isimlendirdikleri eğitim yöntemiyle kıyas edilmektedir. Buradaki ana tartışma, bilimsel yöntem ile eğitim yönteminin birbirinde farklı iki konu olduğu şeklinde ortaya çıkmaktadır, yani eğitim-öğretim sisteminin maddi-manevi mutluluğa, siyasi ve sanayi bakımından gelişmişliğe ulaştıracak yegâne araç olmadığı düşüncesi temelde yatar. Hatta bu sebeplerle, Osmanlıların hakikatli bir gözle bakıldığında geri olmadığı, sadece hürriyet ve medeniyet düşmanlarına karşı ayağa kalkmış bir millet olarak düşünülmesi gerektiği belirtilmektedir.

"Yahudilerin Talmut Torah tesmiye ettikleri mekteplerde görülen usul-i tedris şayan-ı dikkat bir misal olabilir. Küre-i arzın her tarafında bulunan mezkur mekteplerde İbrani lisanının usul-i tedrisi aşağı mertebede olduğu halde talime kifayet etmektedir. Birçok Yahudi müttehizanı Talmut Tora tesmiye olunan mekteplerde tedris olunan cüzi maarıften başka maarif görmemişlerdir. Hakkı Bey'in bendi münasebetiyle beyan ettiğimiz bu madde bir milletin terbiyesinde lazım olan makasıt-ı sahihayı dahi irae eder. Her türlü maarif ve alelhusus maarif-i maddiye ve fenniye fevkalade kıymettardır. Mamafih saadet-i maddiye ve maneviye ve terakkیات-ı siyasiye ve sanaiyenin vasıta-i yeganesi mektep muallimliği değildir. Bu hususta Osmanlıların öyle iddia olunduğu gibi geride oldukları sahih olamaz. Osmanlılar sahihan tarif ve tavsif olunurlar ise hürriyet ve medeniyet düşmanlarının fesatları aleyhine istiklallerini muhafazaya ikdam eden bir millet-i necibedirler. İşte bir halkın ahvalini işbu netayic-i fiiliye ile mukayese ediliyor."

Tanzimat sonrası yenilenme döneminde, Osmanlı'da eğitim ve özellikle edebiyatın yenilenme çalışmaları da ayrı bir bahis konusudur. Bu durumu gözden kaçırmayan Clarke bu meseleyle ilgili olarak şunlardan bahseder:

"Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz devirlerindeki muharebatın ve ahval-i sairenin terakki-i maarıfe hayli mani olduklarına dair Hakkı Bey'in ifadesine hem-efkar olamayanlar bulunabilir. İhtimal ki Hakkı Bey bu ifade ile yeni usul tedrisin terakkisini demek istemiştir. Halbuki zikrolunan devirlerde maarifçe görülen terakkیات Osmanlı tarihinde pek çok şayan-ı dikkattir. Memleketleri mütemadiyen tehlikede bulunduğu halde erbab-ı hamiyetten olan birkaç kişi Osmanlı edebiyatını tecdit ve tevsî etmişlerdir. Ez cümle Ahmet Cevdet Paşa ile muasırları ilim tarihinin tevsiiine pek çok hizmet etmişlerdir."

Bu meseleyle ilgili olarak en önemli Tanzimat aydınlarından olan ve dilde yenileşme fikirleri ile ön plana çıkmış olan Ahmed Midhat Efendi'nin düşünceleri önem arz eder. Ahmed Midhat Efendi'ye göre edebî alanda bir ilerleme kaydetmek amacıyla yapılan çalışmaların sonuçları uzun yıllar içinde görülebilir ve bunu amaç edinen yazarlar çeşitli eleştirilerin hedefi olabilirler ancak, terakki öncelikle bu hedefe ulaşmayı göze almayla gerçekleşir. Bu noktada Osmanlı için ulaşılmak istenen hedef Batı dili ve edebiyatıdır. "Yirmi otuz senedir muvaffak olduğumuz terakkیات-ı lisanîye ve edebiyeyi

Avrupa'yı taklit ile peyda eylediğimizi" söyleyen Ahmed Midhat Efendi, edebiyat ile birlikte dilin de Avrupa'yı örnek alarak geliştiğini vurgular. (Midhat, 1290, s. 29).

Ahmed Midhat Efendi'nin taklit etme vurgusu, formel ve dil sınırları içinde kalmış bir ifade aktarımı değildir. Taklit ile kastedilen asıl husus, Avrupa dilinin sadeliği ve realist yaklaşımının Tanzimat fikir dünyası üzerindeki şekillendirici gücüdür. Osmanlı için dilde gerçekleşmesi gereken şey buna ilişkin olarak milli dil sınırları, ifadeleri, kavramları ve kuralları ile birlikte halkın eğitilebileceği bir sadeliğe kavuşturmadır. Bu noktada klasik Osmanlı üslubu, avam ve edebiyat dili arasındaki uçurumu artırmış, olması gereken kabul edilebilir farklılığın ötesine geçmiştir.

Ahmed Midhat edebiyat dili ve taklit hakkında düşüncelerini şöyle dile getirir:

"Bir milletin kanun-u medenisi hariçten sokma bir şey olur ise mümkün değil zikrolunan kanun, millet-i merkume için kanun olamayarak hükmü, Ben-İsrail'in el-haletü hazihi her yerde ve her ülkede tabi oldukları kavanin-i siyasiyenin kendilerine hala ecnebi kaldığı gibi yabancı kalacağı misüllü, bir lisanın kanun-u fesahati dahi mutlaka kendi içinden çıkmak vacibeden olup başka bir lisanın kanunu getirilip sokulur ise o kanun ile gayr-ı nihaye ecnebi kalır gider. Binaen aleyh bizim lisan-ı Osmani için yine kendisinden bir kanun-u fesahat çıkmayınca fesahat belagat denilen şeyin bizim lisana bi-hakkın tatbiki muhal derecesinde müşkil görünüyor" (Midhat, 1290, s. 29)

Bu düşüncenin altında yatan sebeplerden bir diğeri, bilginin kaynağı meselesidir.

Ahmed Midhat bir yazısında yine benzer olarak Osmanlı klasik edebî dilini eleştirirken, bu dilden hiçbir şey anlamadıklarını vurgular. Bu dil sebebiyle Osmanlı toplumu medeniyetten uzak kalmış ve cahillikle yüz yüze gelmiştir. Ahmed Midhat'a göre, Osmanlı devlet adamları halkın bu durumunu kullanarak onları diğer toplumların medeniyetten elde ettikleri faydalardan da mahrum bırakmışlardır. (Levend, 1949, s. 142). Tanzimat aydınlarına göre, rasyonel bilgi kuramı dünyada hâkimiyetini kurarken, bu bilgi yekûnuna Osmanlı'nın intibakı için aynı bilgi formasyonu ile oluşturulmuş bir dil gerekmektedir.

Ahmed Midhat'ın bu düşünceleri çerçevesinde Clarke'ın Türkçenin ıslahına yönelik aşağıdaki düşünceleri anlamlıdır:

"Hakkı Bey'in beyan ettiği mekatib-i âliye ve rüşdiye ve ibtidaiyeden başka şakirdanın ecnebi lisanında ders kitaplarına ihtiyaçları kalmaması için fûnuna dair Türkçe kitaplar telif ve neşr olunmuştur. Âlî ve Fuad ile kendilerinin muavinleri lisan-ı milliyeyi ilerletip eski usul kitabetin tezyinatını terk etmemekle beraber Türkçe muharrerat ve mükalemeyi öyle bir takım tumturaklı ibareler ile anlaşılamaz bir halde kalmayıp umumun anlayabileceği bir hale koymuşlardır. Bu ise Osmanlı matbuat-ı cedidesi için büyük bir esas iktidar olmuştur. Bu vazifeyi icra edenler Şarki Avrupa'nın sair mahallerinde yerli lisanlarını ıslaha çalışanların mesleğinden başka bir mesleğe süluk etmişlerdir. Macar ve Rum ve Ermeni lisanlarını tecdit ve ıslah edenler ecnebi kelimelerini kaldırıp onların yerine eski bir tabir vaz etmişlerdir. Avam dahi yeni bir lisana tesadüf etmiş olduğundan ancak mekteplerden çıkanlar buna alışmış olacaktırlar. Türkçenin dahi bu yolda ıslahına teşebbüs olunabilir iken teşebbüs edilmemiştir. Meluf ve mutad olan kelimeler muhafaza olunmuştur. Erbab-ı maarifin alışmış oldukları Arabi tabirler fûnun ve efsar-ı cedidenin beyanı için yeni ıstilahat-ı fenniye makamında kabul olunmuştur.

Bu şeyler hep umum edebiyat tecdidi ile husule gelmiştir. Eski ders kitapları yeniden tab ve şiir ve roman müellifliği tevsi ve cümlelerin istifadesini mucib olan neşriyat ve tedricen kesb-i rağbet eden tiyatrunun esası vaz olunmuştur. Henüz İngiltere ve Amerika matbuatının derecesinde olmamakla beraber ekser Avrupa memalikinin gazetelerine muadil bulunan matbuat-ı Osmaniye ihdas olunmakla büyük bir eser-i terakki göstermişlerdir. Fûnun-ı mahsusadan bahseden resail-i muvakkate vardır. Hükümet-i seniyye bunlar ile beraber matbuat-ı mahalliyeyi teşvik ve tevsi etmektedir.

Şarkta gazete muharrirleri bir mevki-i âlîde bulunmakta ise de hükümet-i seniyye kendilerine nişan ve memalik-i Osmaniye ve Çin ve Rusya ve Hindistan'da heyet-i ictimaiyenin derecatını teşkil eden rütbelere tevcih eylemiştir. Edebiyatta temeyyüz edenler memuriyet-i siyasiyede istihdam olunup ilerlemişler ve gazeteciler dahi işbu teşvikata mazhar olmuşlardır. Erbab-ı ehliyet hiçbir memlekette zamanımızda memalik-i Osmaniye'de görülen derecede terakki edememiştir. Binaberin düşman kapılara kadar geldiği halde dahi gayret-i vataniyeye haleb gelmemiş ve mağlubiyet-i askeriye ve gaile-i siyasiye zamanlarında bile hissiyat-ı milliyeye baki kalmıştır."

Eğitim ve dil ile ilgili kısımdan sonra, Hakkı Bey'in teknik gelişmelere ve yatırımlara yönelik yazılarına cevaben Clarke, büyük yatırımlar ve gayret neticesinde inşa edilen Batı Anadolu'daki demiryollarından bahsetmek gerektiğini düşünmektedir. Özellikle Avrupa demiryolu hattıyla birleşmesiyle büyük bir gelir getirmiştir ve bu sayede Anadolu'daki yatırımlar artarak demiryolu Fırat Bölgesine kadar varacaktır. Bu sebeple, Osmanlı'da nakil vasıtalarının temini ve korunması daha fazla önem kazanmıştır.

İbrahim Hakkı Bey'in maliye ile ilgili yazdıklarından, kendi ticari işleriyle alakalı olduğu için bahsetmekten imtina eden Clarke, konuyu basındaki Osmanlı-Fransız ilişkilerine getirerek:

"Osmanlılar Fransızca'ya ve Fransa'ya meyil gösterip Paris'e heves ettiklerinden Fransa gazeteleri ile muharrirlerine vergi veriyorlar. Paris'te her bir gazetecinin bir Osmanlı nişanı vardır. Bazı sahtekarların İngiliz matbuatına tesir-i nüfuz edebileceklerine Osmanlıları inandırmış oldukları malum değil ise de Osmanlılar hem para istemeyen ve hem de memalik-i Osmaniye'deki muhbirlerine birçok ücret veren İngiliz gazetelerine bend yazmayı ihmal ediyorlar."

Bir vakit Osmanlılar sefain ve şimendifer inşaatı ve umur-ı maliye için İngilizlerin muavenetine müracaat ederek suret-i kifayede akıl ve zeka göstermişlerdir. Zira merkez-i medeniyet olduğu iddia olunan Paris'in İngilizlere imtisal ettiğini biliyor idi. Halbuki muahharan Fransızca'nın edebiyat ve politika ve diplomatik lisan-ı umumisi olduğunu zan ile mekteplerinde Fransızca'yı tedris ve Fransa'ya talebe irsal etmişlerdir."

Galata'da bütün bütün bir Fransız mektebi vardır. Binaberin mürur-ı zaman ile Devlet-i Aliyye manen ve maddeten ve politika ve sanayice mütezarrır olmuştur. Osmanlılar üç asırdan beri Fransa'nın kendilerine düşman olup Suriye'de mütemadiyen entrika icra eylediğini bildikleri halde Fransız lisanına ehemmiyet vermişlerdir. Dersaadet'te kavaid-i maliye-i ahirenin biri dahi iki sefain-i harbiyenin inşası kontratı ile Fransızlara havale olunmasından neşet eylemiştir. Fransa sefir ve memurları mütevaliyen Fransız iddiaları ile menafii terviç etmişlerdir. İngilizler ise böyle bir harekette bulunmamışlardır. Yalnız tercümanları ekseriya ecnebi oldukları cihetle Fransa hizmetinde olan hemcinsleri ile ticarete iştirak etmişlerdir."

Clarke'a göre, Osmanlı Devleti şimdiye kadar İngiltere'ye rakip olan Fransa'ya ehemmiyet gösterdiği, aydınlanma hamlesini Fransız örneğinden iktibas ederek uyguladığı cihetle, büyük ölçüde Fransa'nın etkisi altına girmiş ve bu husus özellikle diplomasi ve bürokraside hissedilmiştir. Ancak yeni dönemde Fransızcanın hariciyedeki etkisi azaltılarak İngiltere ile ilişkiler başka bir düzeye taşınmış ve Tercüme Odasında Fransızların ağırlığı azalmıştır:

"Bilahare Osmanlılar Fransızca'nın diplomatik lisanı olup İngiltere ve memalik-i müctemial hükümetlerinin muharrerat-ı resmîyelerinde kendi lisanlarını istimalde ısrar ettiklerini görmeleri ile akıl ve fetanet ile eski düşmanları olan tercümanların nüfuzunu kırmışlar ve hariciye nezaretinden bir tercüme odası teşkil etmişlerdir. Menafi-i mahsusalarını ihmal etmek hususunda İngilizler'e müşabih olan Osmanlılar şarklı ve melez tercümanlardan henüz vareste olmamakla beraber lüzumları çoktan beri zahir olan İngiliz lisanına aşına zevat yetiştirmektedirler."

Clarke metninin son kısmında, Osmanlı Devleti'nin asıl dostu olarak İngiltere'nin ittifaz edilmesi gerektiği ve İngiltere ile Osmanlı'nın kalıcı bir dostluk ve ortaklık ilişkisi kurması gerektiğinden bahsetmektedir. İbrahim Hakkı Bey'in yazdığı İngilizce makalenin yeni bir dönemi başlattığını ve artık Osmanlı'ya muhalif yazarların İngiliz basınında rahatça kalem oynatamayacağını söylemektedir.

"Halbuki bundan istifade olunmayıp politika ile meşgul olan Osmanlıların cümlesi Fransızca öğreniyorlar. Bu vecihle düşmanlarının kucağına düşüp dostlarını terk ediyorlar. Arada sırada İngiltere'de Osmanlılar ile ittifak için arzu-yı kadim gösterilip Osmanlılara kaviyyen izhar-ı teveccüh edilmekte ise de vesile geçtikten sonra iki taraf dahi yekdiğerini unutmaktadır. Kahramanlık icraatı feramuş olunup Osmanlıların nizama dair hikayeler neşrolunur. Devlet-i Aliyye'nin düşmanları acılarını çıkarırlar. Osmanlı taraftarı olan birkaç İngiliz ile hamileri makamında olup neşriyat-ı beliganesiyle İngiltere'den Hindistan'a ve Amerika'ya kadar kesb-i teveccüh eden Vambéry yalnız kalırlar. Vambéry kendisine şeref veren İngiliz matbuatının kudretini bilir. Fransız risale ve kitapları ile iktifa eden Osmanlılar ekseriya İngiliz ve Amerika matbaasından iktibas olunan ikinci derecede malumat-ı nakısa ile kalırlar. Binaberin Hakkı Bey'in Asiatic Quarterly Review risalesindeki bendi ehemmiyet-i mahsusayı haizdir. Artık Devlet-i Aliyye'nin düşmanları İngiliz matbuaatını kendilerine hasredemeyeceklerdir. Bir İngiliz'in İngiltere ile müttefik olan Osmanlı kavm-i necibine akvam-ı saire gibi teveccüh göstermesi meşru değilmiş iddiasıyla Osmanlıları müdafaa eden bir İngiliz muharririni Türk muhibbi sıfatıyla yad edemeyeceklerdir. Sair Osmanlılar dahi Hakkı Bey'in emsaline imtisal ederler ise memleketleri ile onun hukuku için muhassenat-ı azime istihsal edeceklerdir."

Yukarıdaki alıntıdan anlaşıldığı üzere, o güne kadar İngiliz basınında Osmanlı lehine bir şeyler yazmak Bir İngiliz için "Türk muhibbi" olarak etiketlenmesine yol açıyordu. Bir şahsın Türk muhibbi olarak negatif bir anlamla anılması, o günlerde İngiliz kamuoyunda Osmanlı'nın pek de dost bir ülke olarak kabul edilmediğini göstermektedir.

Clarke, uzun cevabî yazısını, alt metninde siyasi birtakım mülâhazaların olduğu bir kısım şu şekilde bitirmiştir:

"İngilizler gerek Hindistan'da ve gerek Avusturalya'da ve Ümit Burnu müstemlekesinde taht-ı himayelerinden milyonlarca ehl-i İslam bulunduğu cihetle küre-i arzın en büyük devlet-i İslamiyesi olduklarını feramuş edemezler. Cenubi Afrika'da İngiliz lisanını tekellüm eden ehl-i İslam zat-ı hazret-i padişahiye reis-i ruhani tanırlar ve kendilerinin tedrisat-ı mezhebiyeleri için taraf-ı saltanat-ı seniyyeden muavenet buyrulmaktadır."

Binaberin iki milletin hükümdarları biri ruhani ve diğeri cismani olarak zikrolunan ehl-i İslamın riayetine mazhar olmuşlardır. Osmanlılar revabit-i ittifakiye-i müşterekeyi ilerletmeğe çalıştıkları halde dünyanın efkâr-ı umumiyesi üzerine büyük bir tesiri olan serbest matbuat vasıtası ile İngiliz lisanını tekellüm eden akvamın teveccühatını kazanacaklardır."

Görüldüğü üzere Clarke; İngiltere Krallığının sömürgelerindeki müslüman tebaasının Osmanlı Padişahını Halife konumunda sadece bir ruhani lider olarak kabul ettiğini zikrederek, İngiliz tabiyeti taşıyan müslüman nüfusun cismani liderinin İngiltere Kralı olduğunu belirtmektedir. Bilinen bir siyaset olarak İngiltere'nin hilafet kurumuna olan ilgisi ve bu sayede Osmanlı Padişahının tavassutu sayesinde müslüman nüfus üzerindeki Birleşik Krallık etki alanını muhafaza etme kararlılığı gözlemlenmektedir.

Fakat unutulmamalıdır ki, Klasik dönem Osmanlı hilafeti 10. yüzyıldan itibaren gelişen İslam siyaset teorisiyle uyumlu olarak; siyasal, askerî ve stratejik liderlik iddiası üzerine kurgulanan ve "Hilafet-i Ulya ve Kübrâ" anlayışına dayanan bir siyasi müesseseydi fakat genelde iç politikada kullanılan bir argüman olarak dile getirilerek siyasal eylemlere dinî bir meşruiyet sağlama aracı olarak işlev görüyordu (Lambton, 1974, s. 181-182). Osmanlı Devleti, nüfusun çoğunluğu Müslüman olan bölgeleri elden kaybetmeye başlayınca, bu Müslüman ahalinin selameti ve siyasi açıdan bölgedeki

gücü koruyabilmek için halifelik kavramı tekrar yorumlanmak zorunda kalmıştır. Bunun yanında, Osmanlı içindeki isyanlarda merkezî otoriteyi tahkim etmek ve Osmanlı modernleşmesinin tutucu kesimlerde yarattığı rahatsızlığı bertaraf etmek için hilafet makamı öne çıkarılmıştı. Tanzimat'la beraber vatandaşlık anlayışının gelişmesi ile hilafet ve saltanat arasındaki ayırım tebellür edeceken, II. Abdülhamit dönemi bu süreçte farklı bir zaman uğrağını oluşturmaktadır. Daha sonra 3 Mart 1924 tarihinde T.B.M.M. tarafından çıkarılan kanunla halifelik makamı ilga edilmiş olup, bu kanun görüşmelerinde Adliye vekili olan Seyyid Bey'in konuşmasında da hilafetin kaynağını İslam'ın temel metinlerinden almadığı ve siyasi yönü olan bir müessese olduğu da belirtilmiştir (Seyyid, 1340).

Bu makalelerin yazıldığı dönemde Halife-Sultan olarak Osmanlı tahtında oturan II. Abdülhamit'in Anayasa'ya dahil ettiği Hilafet kurumu 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra ciddi eleştirilere maruz kalmış, özellikle Padişahın bu kurumu siyasi olarak çok etkili bir araç olarak kullanması İngiltere'nin Ortadoğu çıkarlarını zedelemişti.

Netice olarak Clarke'ın konu hakkındaki yorumu, Osmanlı siyasetindeki halife-sultan kavram çiftinin dünyevi iktidarla uhrevi egemenlik alanının birbirine geçişkenlik gösterdiği anlayışla çelişmektedir. Zira Halife-sultan kavramı Osmanlı'da özellikle II. Abdülhamit döneminde siyasal meseleleri çözmek için politik açıdan manevra aracı olarak kullanılırken, İngiltere kralını tanımlayan geleneksel "ikiz doğa" doktrini bu durumdan farklıdır.⁵

Sonuç

Tanzimat ile hukuki zemin bulan Osmanlı modernleşme süreci, yeni kurulacak Türkiye Cumhuriyeti'ne intikal eden bir süreci ifade etmektedir. Yukarıda tercüme edilerek incelenen yazılar, bir modernleşme hamlesinin gerçekleşmesi kadar, onun iç ve dış kamuoyuna yansımalarının da sürecin sıhhati ve devamlılığı için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Bu bakımdan İbrahim Hakkı Bey, bu konuda İngiliz basınında yayınlanan ilk İngilizce makaleyi yazan Türk olarak Osmanlı'nın modernleşme ve siyaset eksenini ile ilgili çok önemli bilgiler vermektedir.

Özellikle eğitimde modernleşme ve ekonomik meselelerde verdiği detaylı bilgiler ve kullandığı üslup ile Osmanlı Devletiyle organik bir ilişkisi olduğu izlenimini yaratan yazar, Osmanlı'nın denge politikası yürüttüğü bir dönemde eksenin İngiltere'ye kaydığı bir dönemi işaret etmektedir. Osmanlı'da büyük savaşların gelişimi baltaladığı bir zamanda modern yüksekokulların kurularak, yeni bir bürokrasi ve askerî sınıf yaratma gayretinin görüldüğü bu dönem, üzerinden çok uzun bir zaman geçmeden meyvelerini verecek ve Osmanlı Modernleşmesi ortaya çıkardığı yeni kurumlarla yeni birçok gelişmeyi beraberinde getirecektir.

Her ne kadar Osmanlı ve İngiltere Devleti büyük ortaklıklar ve ticaret gibi nedenlerle sıkı ilişkiler içinde olsalar da, toplumsal ve kültürel düzeyde ilişkilerin bu düzeyde olmadığı, İbrahim Hakkı Bey'in ise yazdığı yazı ile bu boşluğu doldurmak ve İngiliz kamuoyunda doğru bilinen yanlışları düzeltmek amacı taşıdığı açıktır. Hyde Clarke'ın yorumunda Osmanlı hakkında bilginin artması gerektiği zikredilerek, Osmanlı'nın büyük bir pazar potansiyeli taşıdığı gerçeği göz ardı edilmemektedir. Clarke'ın yorumunda İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında esasında medeniyet ve modernleşme yolunda yaklaşım bakımından değil, Osmanlı'nın yaşadığı savaşlar sebebiyle sadece ilerlemenin seviyesi açısından bir fark olduğu düşüncesi hissedilmektedir. Bu bakımdan geçmişteki insan tipi ve eğitim düzeyi konularında benzerlik kuran Clarke, modernleşme ve gelişme yolunda Osmanlı'nın Fransa ekseninden çıkarak İngiliz ortaklığını benimsemesinin çok daha verimli olacağını düşündüğü açıkça ifade edilmektedir.

Osmanlı Devleti'nin halifelik makamının sahibi olarak hem Orta Doğu ve farklı coğrafyalardaki müslümanlar üzerindeki etkisi hem de İngiltere sanayisi için hammadde ve pazar alanı olarak önemi dikkate alındığında, İngiliz yazarın yorumları bu bağlam içerisinde İngiliz yatırımlarının mahiyeti ve geleceği hakkında bir merakla yöneliktir. İngiltere-Osmanlı arasında geliştirilen bu çok yönlü

⁵ Detaylı bir okuma için bkz. (Kantorowicz, Kralın İki Bedeni, 2018)

ilişkilerin devamlılığı da, Osmanlı'da devletin ve toplumun yapısal modernleşmesine bağlı olduğu düşüncesi incelediğimiz metinlerin genel eksenini oluşturmaktadır.

Günümüz dünyasında da, bu tarz medya unsurlarının uluslararası düşüncenin gelişmesinde ve politikaların oluşturulmasında çok önemli bir rol oynadığı düşünüldüğünde, bu karşılıklı kalem alış-verişinin gayresmî diplomasinin erken örneklerinden birisi olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

Berkes, N. (2019). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Clarke. (1308). Y.PRK.TKM 26/4.

Clarke, H. (1892, Temmuz). Remarks on Ibrahim Hakki Bey's Article. *Asiatic Quarterly Review* (4), 129-141.

Çilliler, Y. (2015). Modern Milliyetçilik Kuramları Açısından 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu *Fikir Akımları*. 10(2).

Hakkı, İ. (1892). Is Turkey Progressing? *Asiatic Quarterly Review*, 3 (Ocak-Nisan), s. 265-279.

İlhan, C. (2003). *Hukukun 99 İlkesi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Karpat, K. (1972). The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908. *International Journal of Middle East Studies*, s. 243-281.

Küçük, C., Ertüzün, T. (1994). *TDV İslam Ansiklopedisi*. İslamansiklopedisi.org: <https://islamansiklopedisi.org.tr/duyun-i-umumiyye> adresinden alındı

Lambton, A. K. (1974). *İslamic Political Thought*. Oxford.

Levend, A. S. (1949, 30 Mayıs). *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*. (A. S. Levend, Dü.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Mardin, Ş. (2018). *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Midhat, A. (1290). *Edebiyat "Edeb"*. Kırk Anbar, 1(1), 22-30.

Seyyid, B. (1340). *Hilafetin Mahiyet-i Şeriyesi*. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası.

Somel, S. A.-1. (2004). *Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)*. Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 1. içinde İstanbul: İletişim.

Swingewood, A. (. (1998). *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Torun, S. F. (2016). Vilâyet Kanunlarına Göre Sancak (Livâ) İdare Meclisleri. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 35(60), 157-174.

Wilson, D. (2022). Hyde Clarke. <http://www.levantineheritage.com/pdf/Hyde-Clarke-by-D-Wilson-2015.pdf> adresinden alındı